DOI: https://doi.org/10.33402/pp.2025-495-523

РОЗДІЛ 5
ТРАГІЧНІ ВІХИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У МОВНО-ДІАЛЕКТНОМУ ВИМІРІ: ЯДРО І ПЕРИФЕРІЯ НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ

Позичаю пам'ять
у старших
бо моя
не пам'ятає.
Іван Малкович

Пам'ять – одна з ключових категорій гуманітарних наук, яка дає змогу пояснити, як суспільства зберігають, транслюють та інтерпретують своє минуле. Вона формує ідентичність, визначає орієнтири. У XX ст. розроблено поняття колективної пам'яті, що поєднує індивідуальний досвід із соціальними та культурними рамками. Україна має унікальний досвід у сфері політики пам'яті. Адже від здобуття незалежності відбувається переосмислення радянської спадщини, актуалізація національних травм, а від 2014 р. – формування нових героїчних наративів у контексті російсько-української війни.

Колективна пам'ять не є сумою індивідуальних спогадів, а радше соціальним конструктом, що підтримується інститутами та символами. Французький соціолог Моріс Альбвакс (Maurice Halbwachs) вважав, що «навіть найособистіші спогади існують лише тією мірою, в якій вони підтримуються колективними уявленнями» (Halbwachs, 1992, с. 38). Його ідеї започаткували широку дискусію про соціальну сутність пам'яті, яка була згодом продовжена в працях Яна Ассмана (Jan Assmann) та Аляйди Ассман (Aleida Assmann), П'єра Нора (Pierre Nora), Пола Коннертона (Paul Connerton) та інших дослідників.

У працях М. Альбвакса пам'ять розглянуто як суспільно структурований процес, адже індивідуальна пам'ять не існує поза соціальними зв'язками. Навіть родинні спогади – частина ширших культурних і національних наративів: «Немає нічого соціальнішого за пам'ять: ми пригадуємо завдяки іншим, і наші спогади постійно узгоджуються з пам'яттю групи» (Halbwachs, 1992, с. 53).

Ключовим поняттям у теорії Альбвакса є «соціальні рамки» (*cadres sociaux*). Вони визначають, які події з минулого суспільство зберігає, а які – забуває: «Пам'ять – не фотографічний архів, а живий процес, який перебудовується кожного разу, коли ми його актуалізуємо» (Halbwachs, 1992, с. 85). Дослідник вважав, що пам'ять є динамічною та змінюється залежно від потреб теперішнього.

Ян і Аляйда Ассман розвинули теорію культурної пам'яті, яка виходить за межі соціальних груп і зосереджується на символічних та текстуальних формах передачі минулого, а також забезпечує передачу значущих для спільноти ідей між поколіннями (Assmann, 1999; Assmann, 2011). Ян Ассман наголошував, що «культурна пам'ять – це зовнішнє сховище, в якому суспільство зберігає ті знання, що вважаються обов'язковими й тривкими для його ідентичності» (Assmann, 1999, с. 36), а також, що вона є «сукупністю знань, що зберігається у фіксованих формах – текстах, ритуалах, образах – і передається між поколіннями» (Assmann, 1999, с. 36). Він також розробив поняття «фігури пам'яті» – символічні образи і тексти, що концентрують у собі колективний досвід, як-от біблійні історії, національні міфи, літературні канони. «Ритуали і тексти діють як своєрідні сховища пам'яті, що дозволяють суспільству підтримувати сталі уявлення протягом століть» (Assmann, 1999, с. 54).

Аляйда Ассман запропонувала розмежовувати комунікативну та культурну пам'ять. Комунікативна пам'ять охоплює щоденні спогади, усні перекази, «живу пам'ять» трьох–чотирьох поколінь. Культурна пам'ять натомість є довготривалою й закріплена в письмових текстах, мистецьких образах, ритуалах, святах: «Культурна пам'ять – це той рівень пам'яті, який виходить за межі біологічного життя індивідів та існує завдяки медіації у стабільних культурних формах» (Assmann, 2011, с. 60).

Особливе місце у концепції А. Ассман посідає поняття травматичної пам'яті. Вона наголошує, що суспільства повинні працювати з травматичними подіями (війни, репресії, геноциди), інакше вони перетворюються на «тіньову пам'ять», яка руйнує ідентичність: «Травма – не лише рана минулого, а й виклик для майбутнього: чи суспільство здатне інтегрувати її у свій культурний досвід?» (Assmann, 2011, с. 132).

Ідеї М. Альбвакса та Я. і А. Ассманів стали основою сучасних студій пам'яті. Дослідники вивчають: місця пам'яті (Nora, 1989), ритуали пам'яті (Connerton, 1989), травматичну пам'ять (Assmann,

2011). Ці концепції соціальної та культурної пам'яті дають інструменти для аналізу як локальних, так і глобальних процесів. Зокрема, в українських студіях вони особливо актуальні, як-от: вивчення Голодомору як прикладу травматичної пам'яті, яку довгий час витісняв офіційний радянський дискурс; української національно-визвольної боротьби ОУН–УПА; Революції Гідності та Війни за Незалежність із формуванням нової колективної пам'яті, яка ґрунтується на сучасних героїчних наративах. Це підтверджує тезу М. Альбвакса про динамічність пам'яті: «Ми перебудовуємо наші спогади щоразу, коли вони стають важливими для теперішнього» (Halbwachs, 1992, с. 87).

Пам'ять може стати ресурсом консолідації суспільства, формування нової громадянської ідентичності та розвитку критичного мислення. Дослідження пам'яті виявляє, що минуле є не лише об'єктом історичного аналізу, але й активним ресурсом сучасного державотворення. У цьому сенсі український досвід – важливий приклад для дослідження трансформацій пам'яті у постколоніальному та посттоталітарному просторі. Однак, як слушно зауважує Роман Голик, «на українську історичну пам'ять в умовах війни варто дивитися також як на продукт української культури та ментальності з її реґіональними варіантами» (Голик & Дидик-Меуш, 2024, с. 13). Адже коли ми говоримо про історичну пам'ять, то маємо на увазі здебільшого документальні джерела (щоденники, листування, публікації в пресі, літературні твори, що відображають «дух часу»), матеріальні та візуальні джерела (пам'ятники, меморіальні дошки тощо), культурні практики та ритуали, медіа та сучасні цифрові джерела. Проте поза увагою дослідників пам'яті залишається цілий корпус джерел, у яких також збережено те, як народ передає й переосмислює минуле – ДТ.

ДТ – специфічне явище, дещо відмінне від тексту «традиційного». Він насамперед покликаний зафіксувати живе мовлення носіїв конкретного говору, це графічний вияв потоку мовлення носіїв говору. Водночас ДТ – це реалістичні наративні мініатюри – замальовки, які відтворюють частину життя носіїв говірок, окрему подію, частину картини світу діалектоносіїв. Події XX ст., свідками яких були інформанти, мають неабияку цінність для наук усього гуманітарного циклу. У ДТ реалізуються історичні відомості, вони є сумою знань, резервуаром національної свідомості. У ДТ творцем є мовець, наратор – пересічний носій певної говірки. Як правило,

це людина старшого віку, яка не перебувала тривалий час поза своїм говірковим оточенням (Хобзей, 2011, с. 270–272).

Потребу записувати й публікувати ДТ вчені усвідомлювали від початку XX ст., додаючи до своїх праць із діалектології зразки зв'язних текстів, однак корпус ДТ почав збільшуватися і наповнюватися матеріалами від 1990-х років (Романина, 2015). Становлення діалектної текстографії в Україні тісно пов'язане з відновленням незалежності, адже, з одного боку, в радянський період індивідуальна пам'ять не вважалася надійною, а отже, потрібною, а з іншого – збір і записування особистих свідчень, які виходили за межі «безпечних» тем про матеріальну культуру чи давні звичаї, могли бути небезпечними як для дослідника, так і для діалектоносія (Хобзей, 2011, с. 269). На сьогодні маємо змогу досліджувати пам'ять народу у ДТ з усієї території України, а також тих районів, які знаходяться поза її державними кордонами. Джерельною базою розвідки стали збірники ДТ, що репрезентують усі наріччя української мови.

Зокрема, ***північне наріччя*** – «Говірки Чорнобильської зони» (ГЧЗ), цінність видання полягає у тому, що записані середньополіські говірки (зараз переселенські) функціонують в іншому діалектному оточенні, зберігаючи риси рідних говірок. Експлоратори зафіксували тексти, які «відтворили не лише власне мовний образ говірки, а й життя діалектоносіїв» (ГЧЗ, с. 10). «Говірка села Машеве Чорнобильського району» (ГМаш.) є «першою спробою повного монографічного опису говірки одного села в контексті системно-цілісного вивчення й фіксації комплексу матеріальної і духовної культури уражених Чорнобильською катастрофою територій» (ГМаш., с. 5). Великі за обсягом тексти дають змогу аналізувати не лише всі мовні рівні говірки, а й процеси мислетворення, історичні події. ДТ у «Голосах з Волинського Полісся» Григорія Аркушина (Арк.ВП) тематично різнопланові, інновацією є вміщені відеозаписи 2009–2010 рр., що поглиблює роботу дослідника, не оминаючи увагою позамовних чинників текстотворення. «Голоси з Підляшшя» (Арк.П) – праця, у якій представлено говірки, носії яких після Другої світової війни «залишилися на захід від польсько-українсько-радянського кордону», у ній подано тексти про звичаї, обряди, життя підляшуків. Ці записи мають особливе значення, тому що «автор шукав відповіді в самих підляшуків, якою мовою вони говорять» (Арк.П, с. 16). Дотепер говірки різ-

ною мірою збереглися і функціонують у Польщі. «Голоси з Берестейщини» (Арк.Б) – третя збірка текстів із Західного Полісся. Територія записів – Берестейщина – південь та центр Брестської обл. Республіки Білорусь, де проживає чимало корінного українського населення (Козловський, 2006, с. 8).

Південно-західне наріччя представлене низкою збірників, зокрема хрестоматія «Буковинські говірки» (БГ) містить 390 ДТ буковинських, гуцульських і подільських говірок (із перевагою перших). Розширюють текстографічну базу й видання з експедиційних записів «Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти» (УГПЗН-1; УГПЗН-2), які містять зразки діалектного мовлення від представників наддністрянських, бойківських і лемківських говірок. Говірку с. Ковалівка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., яка поєднує риси гуцульського й покутського говорів, фіксує праця Миколи Лесюка (Лесюк, 2008). Значну частину книжки займають транскрибовані ДТ – спогади корінних жителів села. Збірник «Розповіді з Підкарпаття: Українські говірки східної Словаччини» (УГСС) поповнив текстотеку говорів південно-західного наріччя. Тексти про життя українців Словаччини подано латинською фонетичною транскрипцією з примітками українською мовою.

Важливою та ґрунтовною є праця «Українські говори Румунії. Діялектні тексти» (УГР), у якій представлено транскрибоване мовлення діалектоносіїв із 32 українських сіл. Українські говірки в Румунії є продовженням ареалів тих діалектів, які існують на території України, але завдяки острівному розташуванню зберегли низку архаїчних особливостей. Транскрибовані тексти народного мовлення різної тематики, записані упродовж 2000–2017 рр. від носіїв волинських говірок із 11 північних районів Хмельницької обл., подано у збірнику «Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів» (ВГХ).

У виданні «Болехівські бувальщини. Діалектні тексти» (ББ), окрім традиційної матеріальної й духовної культури українців, відтворені сторінки історії: спогади мешканців містечка про євреїв, німецьку, радянську окупації в 40-х роках XX ст. тощо. «Українські закарпатські говірки: Тексти» (УЗГ) містять ДТ, записані упорядниками протягом 1995–2003 рр., а також матеріали, зібрані у XIX – I пол. XX ст. Іваном Верхратським, Володимиром Гнатюком та іншими вченими.

Для аналізу особливостей пам'ятування діалектоносіїв ***південно-східного наріччя*** залучено збірник «Старобільщина», у якому зафіксовано діалектне мовлення жителів Старобільського р-ну (Староб.). Упорядники презентують фольклорно-діалектні записи з 9 населених пунктів, які нині перебувають під російською окупацією. ДТ, записані впродовж 1998–2010 рр. від мешканців Луганської обл., здебільшого з північних районів, що історично належали до Східної Слобожанщини, вміщено у виданні «Українські східнослобожанські говірки: Сучасні діалектні тексти» (УСГ). Подільсько-середньонаддніпрянські перехідні говірки репрезентовано у збірнику ДТ «Говірки історичної Уманщини та суміжних земель» (ГІУ). Праця «Говірки Південної Київщини: Збірник діалектних текстів» (ГКиїв.) містить транскрибовані тексти із 55 населених пунктів Південної Київщини. ДТ тематично різнопланові, подані за мікроареалами. Особливості середньонаддніпрянських говірок представляє збірник «Говірки Західної Полтавщини» (ГЗП). Оповіді тематично різнопланові – земля і господарювання, людина і її життя (дитинство, війна, голодомор). Специфіку середньонаддніпрянсько-степової діалектної межі розкривають «Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів» (ГЧерк.). ДТ збірника різнотематичні, здебільшого у формі діалогів-спогадів, спрямованих висвітлити життя черкащан.

Народ і війна. Взаємодія локальної і глобальної пам'яті. ДТ – це, зокрема, свідчення народної пам'яті, що оприявнюють минуле через слова, образи, історичні наративи. ДТ про війну цінні насамперед тим, що це історія, розказана самим народом, і водночас це розширення історичного дискурсу, включення досвіду тих, хто часто лишається на маргінесі офіційної історіографії (Thompson, 1978).

В аналізованих ДТ ***Перша світова війна*** залишилася на периферії пам'яті насамперед тому, що більшість спогадів записано від діалектоносіїв, народжених у 1920–1930-х роках, які не були безпосередніми свідками. Однак навіть у спорадичних згадках старших мовців це подія, що розділила родини, принесла страх, голод і втрати, як-от в оповіді мешканки Полтавщини 1915 р. н.: «… та в |мене ни бу|л˙о / йа биз |татка ро|дил˙ас'а // вой|на бу|л˙а ж в пйат|надц'атому го|ду / ага / і |бат'ка заб|рал˙и й у|бил˙и // а йа ро|дил˙ас' у|же биз |бат'ка … |б˙ідно / ни бу|л˙о н'і|де н'і|чого / ото так ми жил˙и / і |бос'і хо|дил˙и / й |гол'і хо|дил˙и / |йісточ˙ки ни |бул˙о чого / а так

|л’уд’ам |пасл˙а с|вин’і // скот |пасл˙и / шоб хто нам дав уд’аг|тис’а чи зап|нуц’:а / чи шо |небуд’ / ото так ми жи|л˙и / а |бат’ка на вой|н’і в|бито» (ГЗП, с. 51). Відзначу, що на півночі Київщини також фіксуємо назву Миколаєва війна, очевидно, ця номінація пов’язана з правлінням російського імператора Ніколая II (Николай II): «… я, бачте, народілася тринацатого, в конци года. Я народілася в тринацатом году вже, а четирнацатого году була война. Міколайова война була. Дак я вже войни, я ше ж мала була, а як уже революція, дак я знаю» (ГМаш., с. 41).

Хоча українці опинилися у двох ворожих арміях – одних мобілізували до австро-угорського війська, а інші ставали солдатами царської армії, у пам’яті діалектоносіїв з Буковини повторюється та ж думка, що й у мовців із Наддніпрянщини – війна прийшла несподівано і принесла лише горе: «… йа / Йеўдокійа Питріўна / народиласи у силі Каманкі / у тисача девіксот вісімнац’атого года / року // мій тато пішоў на войну // йа / ни знайу йак та война називаласи // ни вирнуўси // лишилоси нас шестеро дітий // бідували / ходили до школи голі босі / бо ни мали / ни мали // біда була / к’ешко за Румунійі було жити // гроший ни було» (БГ, с. 298).

Однак діалектні тексти фіксують не тільки спогади цивільних, а й оповіді про фронти Першої світової, насамперед ті, що простягалися від Карпат до Італії. Підбірки текстів зі Східної Словаччини та Румунії містять розповіді мобілізованих до австро-угорської армії українців, що опинилася саме на італійському фронті, де з 1915 р. розгорнулася тривала і виснажлива війна: «… женут нас на таліянскій фронт / та й заладовалі транспорт / і за чотири дни з Романії до Таліяньська зме шлі машинов // чотири дни / там недобрі» (УГСС, с. 15)*, що відзначалася жорстокими артилерійськими дуелями: «… таліян став біті / бів і бів / но і наши білі / але таліян лем “гуууу а гуууу” / б’є та б’є / розбів таліян вшистко» (УГСС, с. 15). Солдати пригадували ті місця боїв як чужі і непривітні, адже їм довелося воювати на стрімких схилах Альп чи у вузьких долинах, зокрема, один із колишніх вояків писав: «… дорога лем знайте / така доли тим скальом / така дорога / як ся витти позерав / та йойой / та як там впаду / та ані ніґди ніхто мя незозберать» (УГСС, с. 15). Окреме місце займають спогади тих, хто потрапив у полон до італійців. Це означало не так звільнення від фронтових небезпек, як

* У збірнику тексти подано латинською транскрипцією, тут – транслітеровано українською для кращого прочитання.

нове випробування: життя у таборах, тяжка праця та невідомість: «… нас гналі за тиждень / гналі / а воду пів а їсті не далі за тиждень таліяне ніц / лем гналі; я був там за восемнацяд місяцу в тальяньщині / я ся наробів там» (УГСС, с. 17).

Українські вояки у ДТ найперше описують солдатські поневіряння, голод і нестачу найнеобхіднішого – хліба, теплого одягу тощо: «… я чотири рази перейшов пішо Польщу, пушли-смо на великий бой коло Ярослави, коло Кракова. Ходили-смо, студень нас била, уши їли. Окопи ґія копати – була замерзла земня, сніг, застудили-смо» (УГР, с. 248). Спорадично фіксуємо і свідчення про бойові дії: «… но коли наступали руські з долу на Манілу, ми були двінайціть туй, держали огинь. Та нас дванаціть було в одноуй стороні, дванаціть у другуй, а два копітани, а не могли [росіяни – *І. Р.*] війти [на гору – *І. Р.*]. Дванаціть часу ми держали огня – двацiть і чотири хлопці і оден машінґевер» (УГР, с. 249). Для історичної пам’яті ці свідчення є важливим джерелом, що показує досвід Великої війни очима простих українців.

Хоча історія УНР є важливим етапом національного державотворення, а УНР у сучасному історичному дискурсі стала символом боротьби за незалежність та одним із джерел формування національної ідентичності, у ДТ майже немає спогадів про політичні союзи чи боротьбу. Лише фіксуємо розповідь, яка ймовірно побутує у тій місцевості як бувальщина. Вона апелює до періоду після розпаду Австро-Угорщини, коли розпочалася боротьба за Галичину між щойно проголошеною ЗУНР та відродженою Польщею, і стосується подій 1919 р. – наступу польського війська на позиції УГА: «… ў деив’іт|наіц′ітім |роц′і |вибухла зноў в’іі|на/ і реиво|л′уційа с|тала// тоу х|т′іли Укра|йіни/ ту х|т′іли |Пол′скоуйі// т|риста поу|л′ак’іў на |кон′ух насту|пили на |Йавоур′іў/ а ў |Йавоуроуви на цвинта|ри |руск’ім поумеи|тали йіх аўто|матами / |маїже ўс′іх поу|били по|л′ак’ў/ ўс′іх/ но/ йден дес′ ўт′ік/ поу|л′ема ўт′ік/ а |решта ўс′о» (УГПЗН-2, с. 33). У таких ДТ важливими є не лише точні дати та факти, а й те, як їх інтерпретують і які наративи навколо них конструюють – у зазначеному тексті акцент саме на пам’яті, що героїзує спробу утвердити свою державу і боротьбу за неї.

Серед усноісторичних ДТ відзначу фрагмент оповіді, де мовець згадує події, які він сам не міг пам’ятати: «… наро’диўса у си’лі’ Вла’дичині во в’ремн’а / ко’ли ру’мини па’лили ха’ти» (БГ, с. 303). Оскільки текст записано у с. Владична Хотинського р-ну Черні-

вецької обл., очевидно, описано період 1918–1919 рр., коли румунська армія увійшла на територію Буковини, а українське населення виступило проти окупації, і найімовірніше – саме про Хотинське повстання, яке румунська влада жорстоко придушила: багато сіл було спалено (Дубіцька, 2019). У цьому випадку йдеться про інтегративну пам'ять, яка локальні історичні події вписує в історію життя і навпаки.

Діалектні матеріали свідчать, що визвольні змагання 1917–1921 рр. для «простих» українців насамперед асоціювалися не з ідеєю незалежності, а з хаосом та невизначеністю, що також стало складовою колективної пам'яті. У спогадах мешканців Київщини є згадки про часту зміну влади, військ, які руйнували звичний порядок життя: «… оце ж ходілі, оцє ж у роволюцію: уже ото ж їдуть якієс такіє-о: то із білимі хлакамі, то з рабимі, то вже с краснимі – дак це наши вже булі. То рабиє – то мохновци. То знаю. Дак колісь же мошин нє було, а вуз, воламі, коньмі ото їдуть, єде чолавік – давай. І їдуть. Знаю, як єхолі, як єхолі і тиє – ой, нє австрійци, ой, ой, чорт, нє здумаю, – і нємци втєкалі, і нємци втєкалі; а то єхолі вуліцою тиє, кіргізи, і от же ще якісь одниє – мухновци, мохновци єхалі, полякі єхалі. Я вже тих знаю, знаю, знаю, як. А вже стала совіцка власць, док у нас булі на квотєрі» (ГМаш., с. 41–42). Цей фрагмент яскраво змальовує, що для більшості події 1917–1921 рр. справді виглядали як безкінечний вир війни. Влада змінювалася чи не щомісяця: сьогодні приходили більшовики, завтра війська УНР, потім німці чи денікінці.

Водночас варто пам'ятати, що в аналізованих ДТ цей період зафіксовано як спогади з дитинства і не можна зводити усе лише до байдужості. Очевидно, що частина селян підтримувала УНР або місцеві повстанські загони. Саме з них виростали численні повстанські рухи. Зокрема, діалектоносій, окрім махновців (вірогідно це загальна назва для різних повстанських груп, адже формування під проводом Нестора Махна не могли діяти на Київщині), згадує про струківців – українське військове з'єднання часів визвольних змагань під командуванням Ілька Струка. Хоча чисельність струківців була відносно невеликою, вони відіграли свою роль у підтримці опору більшовикам. Це угруповання складалося переважно з місцевих селян і вояків, які підтримували ідею української незалежності (Баров, 2019). Однак їм часто «бракувало дисципліни, що призводило до різних ексцесів та насильства, зокрема, щодо євреїв.

Пізніше більшовики будуть свідомо створювати Струку імідж “погромника”, використовуючи кожну можливість для його дискредитації» (Баров, 2019), що й відображено у спогадах респондента зі с. Машеве Чорнобильського р-ну: «… струковци ходілі, жидов убівалі, і ани нє робілі, єни мужиков нє чіпалі, а толькі жидов убівалі – да й годі. Такі. До знаю я, як ходілі струковци, і мохновци, і полякі, нємци. Сє, сє-во, це все через наше сєло переходілі. Док знаю, знаю, знаю: токімі коньми верхамі єдуть, коляскі такіє котять, і ідуть, і все із вінтовкамі – і вінтовкі з штикамі булі. Знаю я. Знаю» (ГМаш., с. 27).

Велика війна та Українська революція для народу – це насамперед зруйновані долі мільйонів людей. Вони увійшли у життя мешканців сіл через втрату близьких, бідність, голод, страх. Для одних війна стала фронтовим досвідом, для інших – періодом окупації чи життя під постійною загрозою. Події Першої світової війни та визвольних змагань 1917–1921 рр. у пам’яті українців відображаються лакунарно й амбівалентно: передусім як особисті трагедії, а не як момент національного прозріння або події, що б розбудили прагнення мати власний голос у вирішенні своєї долі.

Друга світова війна як одна з найтрагічніших сторінок історії ХХ ст. залишила глибокий слід й у пам’яті та свідомості українського народу. Особливо драматично в колективній пам’яті постає її початок, адже саме він приніс із собою нові кордони, масові репресії та руйнування звичного світу мільйонів людей.

Пам’ять про початок війни в Україні завжди мала регіональну специфіку. Для частини українців війна розпочалася у вересні 1939 р., коли Червона армія увійшла на Західну Україну. У народній пам’яті цей момент позначений висловленнями про «визволителів», і означення одразу стало іронічним, адже нова влада принесла репресії, арешти інтелігенції, депортації. У спогадах очевидців часто зафіксовано саме такі висловлювання: «… і тоу|д′і |наш’і |руск’і виезву|литеил′і зру|били ту зас|таву та|ку/ пугранзас|таву/ боу ту |р′адоум гра|ниц′е// ў тім кус|тел′і ву|ни |жили/ |було |поўн′іс′т′у оубгоу|роджеино та|к’им парка|ном» (УГПЗН-2, с. 53); «… Маскальнє́ бу́ла два ро́кі. В три́цєт дев’є́тім прийшли́, а в со́рок пе́ршім пішли́» (ББ, с. 233). На Галичині та Волині говорили про «перших совітів». У родинних переказах збереглися спогади про них, як про голодних, обшарпаних, «нецивілізованих»: «… Маскалі́, як прийшли́,

пе́рші маскалі́, зна́єш, після́ли развє́дчіка. Такі́й ме́тер дивіно́сто, здорове́нний, ка́жут, струпи́ йго з'ї́ли, ву́ши йго з'ї́ли. Ка́же: "Ба́бушка, шо е́то тако́є?" А то помі́дор ба́ба поста́вила на насі́ні, му́хі йго обісра́ли. А він ка́же: "Мо́жна попро́бовать?" Ка́же: "Їж". А маска́ль взєв той помі́дор – гам: "Вку́сний, а чо з чо́рними п'я́тнами?" – "То так ма́є бу́ти". Він пе́рший раз помідо́ри на о́чи ввиді́в» (ББ, с. 609).

Проте для більшості українців, що жили на території СРСР, війна почалася 1941 р. На відміну від західних українців, які жили під радянською окупацією від 1939 р., ця дата для населення Наддніпрянщини, Лівобережжя і Півдня стала справжнім переломом у житті.

У спогадах діалектоносіїв війна прийшла як вихор, наприклад, на Хмельниччині: «… Поуча|лас'а в'ії|на / мие|н'і бу|ло с'ім |рок'іў / ўже |вос'миї буў п'і|шоў |пенеито // |чути бу|ло ўже гул / шо в'ії|на п'іт|ходе / бо ми ви|ходим за |хату і |чути |дуже гурко|т'і-ло / ст|рашно // поу|том поу|бачиели ми / шо проїш|ло т|рохи / йа з|найу с|к'іка дн'іў / поча|ли за|ходити ўже |н'імц'і / на мутоу|циклах |дуже та|к'і бу|ли / ў |касках / снаб|жон'і во|руж'ійем // с|тали с се|ла т'і|кати хто ку|ди // ми чо|гос' р'і|шили до со|шеїнойі т'і|кати / до |З'іни Геир|вас'овойі / ў |погреиб // там ў |погреиб'і бу|ло нас с|к'іка с'і|меї // то ж т'і|каї бу|ло дес' у по|л'а / д|руг'і |села / а ми чу|гос' до со|ш'і // йа |нав'іт' |мами пи|тала / воу|на |каже / а йа з|найу? // |н'імец' п'ід'і|шоў / нас|тавиў гра|нату і ска|заў / а|ло / вихо|д'і / |кину гра|нату йак|шо ни |виїдете // ми |виїшли / п'ід|йіхаў грузо|-вик / погру|зили на ма|шини / по|везли на перех|р'осток ў |Йамол'» (ВГХ, с. 27); чи Луганщині: «… д'іктор / обйаўлаў / шо то воїна нач'алас'а / ої / воїна! воїна! / ми питали стар'іших / шо то таке там / д'ад'ки були і ж˙інки саме нед'іл'а оно було // шо ж таке? та воїна / воїна // ої Боже! / приход'у йа додому / мамо / кажут воїна / она / ої-йо-йо-йо-йо! // ну / так же ї нач'алас та воїна / і ўскор˙ах н'імц'і приїшли / до нас це воїна нач'алас'а ше веснойу а / ос'ін'у ўже і н'імц'і приїшли // шо ж тут робит' катавас'ійа» (УСГ, с. 43). Саме ці буденні, «земні» описи і формують живу пам'ять про початок Другої світової війни на підросійських землях.

Особливо болючими стали масові мобілізації, чоловіків відправляли на фронт поспіхом, без належного обмундирування чи підготовки: «… ў сорок первом году нач'алас'а воїна // забирали / йак˙і молод'і хлоп˙ц'і з двац':ат' шестого- двац':ат' ч'етвертого года /

забирали ўс’іх на воїну // було так / шо приїде пов˙естка… мойему братов˙і приїшла пов˙естка двойур’ідному… йому ў д’в˙інац’:ат’ ч’ас’іў пов˙естку принесли / соб˙іраїс’а на вос’ем˙ ч’асоў ў Б˙ілокурак˙іно ў войенкомат // ну / в˙ін ш˙е молодиї / бойаўс’а ц’ого / в˙ін заплакаў // “шо ж м|н’і робити?” нема н’іде н’іч’ого: н’і х˙л’іба ў˙з’ати ў сумку / нема н’іч’ого // ну шо було там / наготовили йому / і п˙ішоў // трудно було» (УСГ, с. 112).

На підросійській Україні війна розпочалася гуркотом авіації та пожежами. Мовці оповідали про нальоти, про втрати і поранених, про те, як фронт міняв ландшафт і змушував залишати свої домівки: «… а с|тароста / йа|киї ў нас буў / ў нас |р’ічка |т’агнеиц’а чеи||рес ўс’о се|ло / ўз’аў |воду пус|тиў / п’ід|н’аў ло|токи / во|да роз’і|л’алас’і / зро|билос’і |море / заї|н’ало аш го|роди // по од|н’і сторо|н’і красноар|меїц’і / а по д|руг’і |н’імц’і / неимож|ливо бу|ло |жити / |бомби // ми в’ітсту|пали ў д|руге се|ло / то |були дес’ с |тижден’ / то ш неи ў|з’али н’і|чо с со|бойу / йак нас т|ройе д’і|теї ма|лих їшли / |бапца / |мама / шо т|рошки ў|з’али і так пере|бивалис’а / ми ўже повеир|тайемс’і до|дому // їдем по|л’ами / тут ле|жат сол|дати по|бит’і / тут ху|доба / ту с|вин’і / ст|рашно бу|ло ди|витис’і на ўс’о // при|ходиемо / |хата згу|р’іла / ўс’о погу|р’іло / |мали сви|н’у / во|на згу|р’іла / н’і|чо не|ма / де по|д’ітис’і / то йа|ка ха|тина ц’і|ла / то переїш|ли си|д’іти ту|да» (ВГХ, с. 38).

Відступ Червоної армії також став глибокою травмою. Очевидці згадували, як військові поспіхом нищили зерно й техніку, щоби нічого не дісталося ворогу. Наприклад, у пам’яті солдата закарбувалися сцени, як радянські війська, що відступали, спалювали склади та продукти, а люди залишалися сам-на-сам із наближенням німців: «… за два |м’іс′іц′і ми м’іну|вали скла|ди/ |нав’іт′ і з|б’іж’е/ ўс′о м’іну|вали/ па|лили беин|зиноум воубли|вали/ так то ўс′о гоу|р′іло/ бо ни да|мо |германоуви заб|рати/ а |л′уди з |голоуду |гинули/ поу|межи нас іш|ли |д′іти ма|ли |так’и/ проу|сили ку|сок х|л′еба/ |даїтеи х|л′іпц′і/ |даїтеи х|л′іпц′і// а ми са|ми |мали/ і то |мус′іў в’ідир|вати ї_ді|тин′і |дати// заїш|ли_смо доу Микоу|лайіва/ їшли_смо |п’ішк’ие/ на р′і|ку Бух заїш|ли/ там с|тали/ буў |веч’ір/ а |н′імеиц боум|бит пеиреип|раву/ йі|ден складт буў поу|рожниї» (УГПЗН-2, с. 35).

Пам’ять про німецьку окупацію зберегла ще одну деталь: атмосферу страху та чуток. Села наповнювалися розмовами про німецьку жорстокість, але часто люди не зазнавали від окупантів очікуваного терору. Такий психологічний розкол – загарбник і людина з

емоціями та слабкостями – став важливою особливістю пам'яті про німців на різних теренах України. Щоправда, спогади про «доброго ворога» насамперед стосуються тих, хто у той час були дітьми: «… Перед вої|нойу нас ли|шилос'а т|ройе сеис|тер / |бапц'а і |мама // йа |сама с|тарша / ме|н'і |було |дев'іт ро|к'іў … во|ни |к'ін'ми |йіхали / |н'імц'і / навеир|нули |н'імц'і // нас з'іг|нали до |кухн'і / а са|м'і росполо|жилис'і ў |комнат'і в од|н'і і ў д|руг'і // бу|ло два ста|рих / а о|дин моло|ден'киї // … тої моло|ден'киї / ко|ли во|ни ви|ходили / при|ходиў до нас до |кухн'і / та|киї в'ін буў ха|рошиї // |нашу сеист|ричку наї|менчу бе|ре на |руки / тан'|ц'уйе з |нейу / сп'і|вайе йії / а |бапц'а |кажут до |него / |пане / ў |тебе |дома хто йе? / а в'ін / |фатеир / |мутеир і п|лаче» (ВГХ, с. 37); «… ўже н'імц'і йак уступили / йак уступили ўже / до нас / по кватир'ах стали йіх ростаўлат' … поставили до нас с'ім ч'олов˙ік йіх / ну / три з них на посту / а ч'отир'і / то ох˙іцери ўрод'і б … ну шоб сказат' уже / об˙іжац':а на йіх / вони нас не об˙іжали // оце ж так˙і т'і н'імц'і / они не такі то ўже / не ўсі однаков˙і / і наш˙і йес'т' не так˙і // і н'імц'і ж так же» (УСГ, с. 44); «… а ми ма|л'і/ і ўже хоу|дили там/ ка|зали йім/ |ґутен таґ!// воу|ни с"і |т'ішиели/ шо ма|л'і/ а ўже ў|м'ійут поу н'і|мецк'иі// воу|ни нам да|вали цу|к'ерк'иі» (УГПЗН-2, с. 67).

Водночас період німецької окупації асоціюється у пам'яті народу не лише з воєнними діями, а й із голодом, який був менш масштабним, ніж Голодомор 1932–1933 рр., але не менш болючим і небезпечним для щоденного виживання. Причини цього голоду мали ознаки системності. У селах запроваджували примусові норми здачі продуктів, невиконання яких загрожувало арештами, а інколи й розстрілами. Селяни, ризикуючи життям, ховали зерно в ямах, щоб прогодувати сім'ю, ходили в інші села, вимінюючи одяг чи побутові речі на продукти: «… |н'імц"і прийш|ли/ і ўже |голоудт биў/ заби|рали |зерно/ і йа тоу|ди ті б|рала |лах'ие і за_гра|ниц"у хоу|дила/ ў сеи|ло Пеиреи|води/ С|тайі/ |Л'іск'ие/ |раноу |п'ішла/ |мачеха м'і |випроувадила/ там пеиреиноучу|вала/ де ка|зали при|нести шо/ чи доу|йарк'ие/ чи шо/ там ноучу|вала/ там |зерно |дали/ і зноў доу |самоугоу |вечоура їшла доу|дому» (УГПЗН-2, с. 67); «… Дак при немцах то мі... Лес нас і спас. І при том, шо нас... в нас природа хороша. В нас там щавель, таке все. Шішкі щіпалі, як голодний год був, і жолуди, і все. Всім оцім-о піталіся. То ш трошкі де зерна, а то пудмішувалі – да й віжілі. От і з голоду не померлі ніхто. Булі й пухшіє, й пухлі люді, все, але ж не померлі» (ГМаш., с. 232).

У народній пам'яті німецька окупація залишила також страшні картини каральних акцій. Німці розглядали партизанів не як воюючу сторону, а як «бандитів». Тому будь-який спійманий повстанець не мав права на статус військовополоненого: його чекала неминуча страта. Часто розплата поширювалася на цілі села, їх спалювали як пересторогу іншим. Особливо такий терор з боку німецького війська фіксуємо у свідченнях з Полісся: «… Так наше сєло... наше сєло нє чепалі. Ток однажди як ноєхоло нємцув у наше сєло. Ти... так полє було, по полю окопалісє. Потум нозавтрє утром пошлі в ноступлєнєя туди єни, с собакамі, со всім. І нашого сєла помобілізовуволі коні, куньми туди поєхолі. І їх там кого поймалі, усіх згонялі до місца, ут. І їх там ростреляли шось бульше трохсот чоловік. І в одную яму. Єни самі ямі копалі, в ту яму... і та яма... крув бігла довго... і та яма дихола три дні. Просто дихола. І їх там, хто дє муг, тукі дє в лєсі сховавсє дє, они їх убілі всіх. І сєло сполілі до однієї хати. І сє нє тулькі Лоси, а цє туди і Радін, і Міхолювку. – А хто палив? Німці? – Німци, німци, їхній коратєльни отрад ішов. І нописано було "ес-ес", белий череп, мертва голова. Есесовци, це їх була перва така армєя. Ну, як скозать, як у нас козалі гвордєйци» (ГМаш., с. 92–93); «… До й його... батько й матку – все німци, все вністожілі, нікого не було. Остався як биліна. Всіх у яму закопалі нємци, в обшу могілу перестрочілі да по... положілі. А пришов, до ни було ні... ні кола ні двора, нічого, отако-о самі до рожжіваліся. Док горевалі. Так горевалі, шо й голиє ходілі, й босиє, й в постолях. Усяк було» (ГМаш., с. 228).

Серед численних трагедій, які принесли українцям Друга світова війна загалом і німецька окупація зокрема, особливе місце займає пам'ять про остарбайтерів (Ostarbeiter – 'робітники зі Сходу') – юнаків і дівчат, силоміць вивезених до Німеччини на примусові роботи. Це явище стало частиною політики нацистів, які прагнули використати людські ресурси окупованих земель для підтримки військової економіки Райху (Лисенко, 2010). Для українців остарбайтерство було глибокою особистою та національною травмою. Молодь відривали від рідних місць, розлучали з сім'ями, часто під час облав. В аналізованих текстах зафіксовано спогади діалектоносіїв, як батьки усіма способами намагались врятувати дітей від відправки «на роботи до Німеччини»: «… шоб у Герман'ійу не забрали треба було ў л'іс'і / ховац:е / по лугах / по стогах / по тому / о / даже ў нас горшки / горшчик'і так'і бат'ко робиў / і йа на пече

це ж треба було мене так замурават' / на ноч / ну приходет ночу чи н'емци хати збивайут' чи там / хто знайе» (ГЧЗ, с. 269).

Життя остарбайтерів у Німеччині було надзвичайно важким. Їх селили в бараках чи на горищах, годували мізерними пайками, змушували працювати по 12–14 годин: «… Да, була, у хозяїна. Горєвалі, нє було ні дня ні ночі. Усе: й корові, і свіні, в полю, всюди. – Як до вас хазяїн ставився? – А бо-о! Як? Я, щє темно іще, подою дев'ять коров, ще темно. Прихожу у те, у хату приходім, а фрунцуз вже коней, дак догледіть, почистіть, а поляк новоз вивозіть. Іще так розвидня, а ми вже ту, кохвию пйом, токіє скібочкі тонєнькіє, хліба, а то, а тоди подаєш свиням, гусям, курам – і-і на поле. А потом повшостого йду по корови, на копи, до приганяю, да прив'язую, да дою. А Господі! В опісанє нє можна. А те, а жилі, дак, на тому, на другому етаже, док отака комнатка, як осє кухня, а мо й меньша. До ні групкі, нічого нє було» (ГМаш., с. 198–199).

Проте першим етапом цього драматичного досвіду була сама депортація. Спогади очевидців фіксують страшні умови транспортування: людей везли у товарних вагонах, без доступу до води, їжі та медичної допомоги. Молоді українці розуміли, що потрапляють у світ примусу й безправ'я: «… ко|ли нас заб|рали ў Н'і|мечину / то |везли |хуже ху|доби // нам не да|вали н'і |пити / н'і |йісти / шо |мали з |дому то |йіли // а |воду |пили с шпал // |везли нас ў то|варних ва|гонах» (ВГХ, с. 69).

У Німеччині остарбайтерів розподіляли між сільськогосподарськими маєтками, промисловими підприємствами чи шахтами. Праця була фізично виснажливою: на полях доводилося працювати від світанку до ночі, виконуючи завдання, до яких більшість не була підготовлена. У спогадах простежується момент безпорадності: дівчина, вперше потрапивши до корови, не змогла її подоїти, за що отримала крики та приниження від господаря. Інші згадували, як падали від утоми, намагаючись обробляти десятки гектарів землі: «… от коу|рови д'ій і с|вин'ам да|ваї і |тейе ўсе ўже поу|порайеш ху|добу ў |поле йди // маў т|риц'ат' геик|тар'іў зем|л'і / і бура|ки / і кар|топл'а і йа|кас' там і б|руква / ну ў|с'аке / ну т|реба бу|ло йо|го уброуб|л'ати / ну та|ке ше ро|били // ха|заїка бу|ла не|добра» (ВГХ, с. 24; ГЧерк., с. 48; ГІУ; ГЗП).

Умови існування були надзвичайно важкими: голод, холод, фізична виснаженість, постійна тривога за життя. У деяких випадках німецькі господарі виявляли співчуття – ділилися їжею, кликали

лікарів: «… ко|ли ме|не при|везли до ха|з'айіна / то йа неи хо|т'іла і неи мог|ла |йісти / а ха|з'айін по|думаў / шо укра|йін'ц'і не ў|м'ійут' |йісти / в'ін пок|ликаў |л'ікара / бо бо|йаўс'а шоб йа не ў|мерла / тої на ш|час'т'а знаў |нашу |мову і пропи|саў л'іку|ван'а» (ВГХ, с. 69). Однак такі приклади були радше винятком, ніж правилом.

Окремим виміром життя остарбайтерів стали втечі. Намагаючись вирватися з неволі, вони ризикували всім, адже під час затримання на них чекали допити і тюрми: «… при|везли ў |м'істо Куто|в'іци / прац'у|вала ў каз'і|но / це ма|лен'киїресто|ран при |шахт'і … про|були ми с пад|ругойу Маруш|чак Олек|сандройу до де|с'атого |жоўтн'а і ўтеик|ли // ў К|раков'і на с|тан'ц'ійі бу|ла об|лава і нас зло|вили дв'і|нацитого |жоўтн'а |тис'ачу деиви|цот |сорок т|рет'ого |року // |п'іс'л'а доп|рос'іў поса|дили ў пол'і|тичну т'ур|му Монтеи|лоп'і» (ВГХ, с. 79). У спогадах трапляються історії, коли дівчата змінювали імена та прізвища, видаючи себе за родичок, щоб уникнути повернення на каторжні роботи (ВГХ, с. 79). Цей досвід демонструє глибину страху, але водночас і прагнення зберегти свободу навіть у найскладніших обставинах.

Здавалося б, визволення від примусової праці мало би стати радісним фіналом. Проте й воно виявилося драматичним. Багато остарбайтерів опинилися у західних зонах окупації, звідки їх передавали радянській владі: «… ўже нас |визволили т'і амери|кан'ц'і / бо ми бу|ли ў |Западн'ії |зон'і і т'і амери|кан'ц'і ўже нас при|везли до |Ел'би / з|дали нас ўже |руским» (ВГХ, с. 73). Дорога додому тривала тижні чи навіть місяці: «… йа бу|ла ў Н'і|мечин'і там за Д|рездеином / а ўже йак |йіхали ми на|зад із Н'і|мечини / ми неи |йіхали / |п'ішки шли / то йа|к'іс' там |коники |мали / а то |п'ішки їшли ку|ди / на сх'ід |сонц'а / то с'уда на сх'ід |сонц'а / на Укра|йіну» (ВГХ, с. 22; ГЧерк., с. 48). Знову не вистачало їжі, транспорту, а переповнені дороги ускладнювали повернення. Люди виживали завдяки тому, що збирали залишки врожаю на полях. Один із діалектоносіїв зазначав: «… |дали нам там та|к'ійі йа|к'іс' / га|л'ети нази|валис'і / то |пойізд с|танеи |ночойу чи дн'ом стоу|йіт / то ми повиб'і|гайемо і ў |полеи / і на по|л'ах зби|рали там бара|бол'а ше йа|кас' ли|шилас'і таке|во ўс'о / і |вижили / і при|йіхали до|дому» (ВГХ, с. 73, Арк.Б, с. 176). Важливою складовою пам'яті остарбайтерів стало й те, як їх зустріла Батьківщина. Радянська влада часто дивилася на колишніх «східних робітників» із підозрою, звинувачуючи їх у співпраці з ворогом. Таким чином,

після фізичного визволення вони стикалися з новими формами морального та політичного тиску.

Досвід остарбайтерства – не лише індивідуальні історії страждання, а й частина колективної пам'яті українського народу про Другу світову війну. Він поєднує кілька вимірів: дегуманізацію і позбавлення прав, фізичні і моральні випробування, прагнення до свободи і водночас складнощі післявоєнної адаптації. Зафіксовані у ДТ усні свідчення є унікальними документами епохи, дають змогу побачити війну «знизу» – очима простих українців, це пам'ять про ціну людської гідності, яку доводилося відстоювати навіть у найтяжчих обставинах.

Доля українців у XX ст. загалом була визначена не їхнім власним вибором, а рішеннями чужих держав. Це стосується і радянсько-фінської війни 1939–1940 рр., у якій тисячі вихідців з України були мобілізовані до Червоної армії. Для них це був чужий фронт, далекий від їхніх сіл і родин, війна, що не мала нічого спільного з обороною рідної землі: «… Да, женився я в тріцедь другому году. І як син кулока, дак мене не брали в армєю. Не брали. А як началосє, тріцедь дев'ятом году ослобождалі Бєлорусєю Заподну, ток мене первого взялі вже. Вже туди пошлі, ослобождалі Заподну Бєлорусєю. Слободілі. Потум началась в Хвінляндєї война, там ше мі булі, Влодимір-Волинськум, там зо нас... пудготовлялі – і на Хвінляндєю» (ГМаш., с. 19).

Учасники фінської кампанії згадували, що на фронт їх відправляли наказом, адже в СРСР не існувало простору для відмови: будь-яка спроба уникнути служби трактувалася як дезертирство чи зрада. Тому українські юнаки змушені були йти воювати у чужу північну країну, яка їм нічим не загрожувала: «… зв˙ідт'і|л'а приз|вал˙и ми|не в |арм˙ійу / сл˙у|жив йа // мос|ковс'ка прол˙е|тарс'ка ди|в˙із'ійа / ну йак жи во|но // в Укра|йін'і |в˙іл'но / в˙ідт'і|л'а з Хв˙ін|л'анд'ійеийу вой|на нача|л˙ас'а / п˙і|шов йа ту|да / ни п˙і|шов / а нап|равил˙и» (ГЗП, с. 144). «… А багато було з Полісся на Фінській війні? – Да, да, це було токеє. Там був П'яти Зоковказки полк. Е-е... стояв осе у Янові, там, де се сорвалосє. І мі щітавсє... щіталісь як пріпіснікі ґ йим, от. І се отцуля дуже богато... а сєй полк пошов, ослобождав туди... тудою, і потом етий П'яти Зоковказки полк ізразу єго всіх но Хвінляндєю. Його пудготовілі – і но Хвінляндєю. Ток іс сіх сюл дуже богато людей. Сє він нозивавсє Шепеліцки ройон, се він тепер Чорнобульськи, а тогди був Шепеліцки, о... як нас осе сюди бралі» (ГМаш., с. 19).

Загалом українці не мали можливості критично оцінити мету війни. Офіційна пропаганда говорила про «визволення», однак насправді йшлося про захоплення чужих територій. У пам'яті закарбовувалося передусім безглуздя втрат: сотні замерзлих, непохованих тіл, безглузді атаки на укріплені позиції «лінії Маннергейма»: «… На Хвінляндєї там война була. Страшна. І дліласє там йона не дуже довго, но моїх тих, шо мі попалі втрох... до двох – одного зразу вбіло, а одного пораніло. А я, дов Бог, оставсє. Пораніло мене тоже, ну мене бес повреждєнєя кості. Я полежав трохи» (ГМаш., с. 19).

Для багатьох учасників відповідь на це питання з'явилася лише згодом, після закінчення кампанії. Тоді, у 1939–1940 рр., інформаційний контроль був тотальним: преса і командири повторювали одну версію, однак пропаганда «конфліктувала» з пам'яттю людини, її безпосереднім досвідом. У ДТ зафіксовано і критичне осмислення тих подій: «… А, у тріцедь девятом, да, у тріцедь девятом. Ну, як скозать, ослобождать ослобождалі. Но етіє люді нас не очинь хотілі, шоб мі їх ослобождалі. Але ж нєдовольниє булі, потому шо наши зразу поставілі жорстку дісціпліну їм, от. Ну, як скозать, мородьорством не зонімалісє, потому шо пріказ був не мородьоріть. Шоб нічого не взялі, шоб нічого не... Але в щот государства, тамака яґ государство... ночалі нокладовать но їх велікіє нологі, началі їм... репрісіровать, так оні уже до... нєудовольствєниє булі» (ГМаш., с. 22).

Досвід фінської війни залишив подвійний слід у пам'яті. З одного боку, це була «школа війни» – солдати вчилися виживати у холоді, долати втому, виконувати накази в екстремальних умовах. З іншого – це була пам'ять про розчарування, бо вони усвідомлювали, що їхнє життя може бути покладене на чужий імперський інтерес. Коли у 1941 р. почалася війна з Німеччиною, вона сприймалася інакше – не як абстрактне завдання держави, а як захист власного дому. Саме цей контраст і зберігся у солдатській пам'яті: від війни «чужої» до війни «своєї»: «… напаў німець / ми захищались / виганяли / то веліка отєчественая» (ГІУ, с. 131). Вона засвідчує, що навіть у тоталітарній системі люди здатні були відчувати глибокий внутрішній спротив до несправедливої війни, хоча й змушені були брати в ній участь.

В аналізованих ДТ пам'ять солдатів про війну – це, зокрема, пам'ять про свою армію, що формально виступала як «визволитель-

ка», але на практиці нерідко демонструвала жорстоке та байдужне ставлення до власного солдата. Це ставлення яскраво виявлялося у трьох вимірах: у забезпеченні харчуванням, у практиці використання людини як «ресурсу», а також у функціонуванні загороджувальних загонів, які перетворили радянську армію на простір тотального контролю і страху. Війна в СРСР була не лише боротьбою з ворогом, а й щоденною боротьбою із голодом. У спогадах діалектоносіїв одна з найчастіших тем – нестача їжі: «… А єсць тукі довалі колі раз у суткі, док і то росульнік, і тріцать грам солі. Оце... і літра води, в стєкляниє банки булі, стєкляниє літрі, побілісь – нема нєяко. Так мі пока дойшлі туда до Буга, док не те вже, шо булі воїни, а мі вже отакіє-во булі (жест: зігнутий мізинець). А оружеї – на оддєлєннє було три вінтувкі, одна лопатка, або нєгодни, се така. І се мі побулі там семеро суток, і началася Веліка Отєчествена война. Отам мі вступілі в буй, а в нас нічого нє було. До токі мі змучениє булі, потом отступалі все врем'є» (ГМаш., с. 22). Це було особливо болісно для українців, які ще пам'ятали Голодомор 1932–1933 рр. У їхньому сприйнятті голод на фронті ставав не лише фізичним випробуванням, а й глибокою психологічною травмою. Виникало відчуття, що держава повторно кидає їх на межу виживання, не надаючи належної турботи (Староб., с. 34; ГІУ, с. 118). Про бідну, голодну армію – «других совітів» – свідчать і спогади мовців із Болехова: «… "А ті як приї́хали, – ка́же, – І́гор, то страшне́! В обмо́тках, бру́дні, голо́дні, поча́ли рабува́ти – то страшне́, ті маска́ликі". А Кобе́цкій туво́ такі́й живе́, він то́же, шос ми сі з ним зговори́ли, а він ка́же: "І́гор, ми так чека́ли, шо ми в наступлє́ніє пі́демо, шо страшне́!" А я ка́жу: "Ву́йку, то як, – ка́жу, – ви чека́ли коли́ в наступлє́ніє пі́дете, та то мо́жут уби́ти". А він ка́же: "І́гор, ми зна́ли, шо ми як пі́демо в наступлє́ніє, там займе́мо мі́сто і тро́ха поїмо́"» (ББ, с. 85).

Сталінська модель армії розглядала людину не як особистість, а як гвинтик у величезному механізмі. Командири часто жертвували тисячами життів заради виконання оперативних завдань, не зважаючи на втрати. У радянській військовій доктрині переважав принцип кількісної переваги: використовувалася «лобова атака», що призводила до величезних втрат: «… Ну, там знаєте, як було. І другіє нопівались водкі... водкі кідолі богато. От і єни, як ноп'юца... "Вперод, вперод!" Танкі пустіт, рособ'є. А я токі, шо я горілкі ні в Хвінску войну.... в Хвінской войні вже було горілкі скулькі хоч, ну я

нє пів єє. Так, віп'єш стокан, док стокан нічого, а другіє бес паметі, якось так прітуліце к снєгу – і готови. У Германєї я нє був, нє був. Сюдою мі пошлі... А в Корсунь-Шевченковской бітві, там єго вже ніщо... нє пошла єго техніка. Там його й танкі стоялі, а їниє лєжалі, сєдєлі в гразі, нада було вперед» (ГМаш., с. 29); «… Нам кажуть: "Буде вам штрахна рота". А в штрахнуй роті, єслі ві, мо', і знаєте, там уже живі не війдеш. Там єслі не вб'є, до пораніть, до ти своєю кров'ю скуплюєсє. А то тобі там, скаем, оце, осюди ні 'дного вістрела нішо, і сєй дом должен взять, сопку якусь там. Не дом, а сопка, скажом. Так ні артпудготовкі, нічого нема, а... груддю возьмі» (ГМаш., с. 31; Арк.П, с. 145).

Відсутність належної медичної допомоги лише посилювала ситуацію: поранені солдати часто залишалися напризволяще, а шпиталі були переповнені. Це породжувало відчуття, що життя окремого воїна не має жодної цінності, а держава очікує лише сліпого виконання наказів (ГКиїв., с. 49; АркВП., с. 137).

Найбільш драматичним символом ставлення радянської влади до солдата стали загороджувальні загони. Офіційно створені 12 вересня 1941 р. вони мали зупиняти відступи, ловити дезертирів і «панікерів» (УІНП). На практиці це означало, що солдат опинявся між двома смертельними загрозами: кулями ворога попереду і кулями своїх позаду: «… проїш'ли ми усе ц'і 'ц'ійе 'марши чо'гос' ми ш на'верно 'тижден' 'ето йо'го це 'тоже ру'ка г'нец'а ну / т'реба сх'ватувац'а і 'б'ехт'і 'ето / дага'н'ат' сво'йіх 'ето // а бо на'зат п'і'деш то 'можут' т'е те'бе заст'рел'іт' пон'і'майете шо / с'каут' ти рост'і'раўс то 'ето» (ГЧЗ, с. 272).

Свідчення діалектоносіїв показують, що радянська влада забезпечувала «дисципліну» не довірою і підтримкою, а репресивними методами. Це перетворювало фронт на простір не лише війни з зовнішнім ворогом, а й прихованої війни армії проти свого ж солдата: «… каже / уч'ас'т'іл'іс' случ'аі сна на посту // каво застайу сп˙аш˙:ім / стр'ел'айу на м˙ес'т'е // ну / йасно / ш˙ч'о це ўплинуло на нас / дуже показало / ш˙ч'о тут не може бути н'ійаких шуток / н'іч'ого / а ўсе ў напруз'і / і так дал'і» (УСГ, с. 167).

Тому пам'ять про фронт у багатьох випадках формувалася як пам'ять про виживання всупереч державі. Солдати відзначали, що рятували їх не так накази, як товариська взаємодопомога, підтримка побратимів. Ставлення радянської влади до свого солдата у Другій світовій війні було зумовлене логікою тоталітарної системи – життя

не мало значення, а держава вимагала абсолютної покори: «… вот пул'іим'йотна рота / станкопулим'йотну знайете шо макс'імом ето / ето самиї йа шчи'тайу шо / вот і войак'і може будете слухат' мене ето ну це / уже хушчойі служби не було / і мин'і сказали шо йак ти провойуйеш тут / два дн'і чи три / то це харашо кажут' / тому шо так або ран'іт або убйе ето така машина шо з йейу н'і т'ікат'» (ГЧЗ, с. 269). Нестача продовольства, відсутність турботи про умови життя й здоров'я, використання загороджувальних загонів – усе це стало пам'яттю про інструментальне, а подекуди відверто репресивне ставлення до власного війська. Чи не найкращою ілюстрацією ставлення українців до усієї тоталітарної машини СРСР загалом і армії зокрема є свідчення солдата, який продовжував службу ще після війни, про смерть Іосіфа Сталіна (Иосиф Сталин): «… Ўсе їшло нормал'но / ну / йак звич'аїно / ми ждали / коли законч'іц':а срок і повернеимос' додому // і от йакраз / зв˙істка про те / ш˙ч'о захвор'іў Стал'ін / а пот'ім / ч'ерис дейакиї ч'ас / і зв˙істка про те / ш˙ч'о його не стало // м˙іж іншим / ц'ікава була реакц'ійа оточ'уйуч'іх мине на ц'у под'ійу / коли перидавали це пов˙ідомлеин':а / а ч'ітаў його в˙ідомиї диктор / ўс'і сид'іли / слухали / мабут' ми і не дихали / йак слухали пов˙ідомлеин':а про смерт' Стал'іна // мабут' / йакби пролит'іла муха ў казарм˙і / і йійі ч'ут' було / так ўсе уважно // два раза пов˙ідомлин':а це прозвуч'ало … і от ц'ікаве становеш˙ч'е / йакш˙ч'о тод˙і ўс'і моўч'али і / мабут' / ни дихали / то тепер йакиїс' пер'іод вис'іл':а настаў / йакос' ўс'і ўзбад'орин'і стали / ш˙ч'ос' роспов˙ідайут' / говор'ат' весило» (УСГ, с. 169).

Хоча радянська пропаганда була тотальною, змушувала думати «як потрібно», часто конфліктувала з пам'яттю людини, мало чого можна було омовнювати у той час, проте у збірниках ДТ зафіксовано розповідь про «негероїчну» армію, про відступ і поразки: «… за|йіхали_смо ў |Рак'іў/ йакґ ду Воу|деси/ |Рак'іўка/ а там т|руп'іў/ йакґ за|ч'ели боум|бити/ |л'уди пу дру|тах |вис'іт неижие|ви/ ми здоуї|мали л'у|диї з дроутіў/ |серце с'і к|райало// заїшли_смо п'іт Воу|десу/ Та|т'іїска |била с|тациійа/ там йак ў сам воуґ|зал ў|дариело/ а л'у|диї |поўно |било// |т'ашко |било нам |жити// заї|шли_смо доу Воу|деси/ на воубоу|рону с|тали/ три|мали два |м'іс'іц'і на воубоу|рон'і/ … / поу_ кроу|в'і ху|дили_смо/ йак поу воу|д'і// заїш|ли_ смо ў Крим/ |зиму пеиреит'іг|нули/ поу т|рупах ми пеиреиху|дили р'і|ку/ о|так/ ди|тино/ |било// |т'ашко |било» (УГПЗН-2, с. 35–36), а також про злочинні дії «своїх»: «… каз'ни'лі /зас'тане / вуон шо 'хоче те 'роб'іит / істе'бе

/ бул’ш то’б’і не т’реба казат // у ‘гу // а ’наш’і ‘тоже / усту’пали до так / ро’б’іил’іи / от_та’ку д’іўку / до во’ни / каз’ни’ли страх ‘Бож’іи // о’так і ‘н’іемц’і каз’ни’ли / йак увіш’ли // до по ‘йіхніих сле’дах / і по ‘йіхн‘іих го’ворках / і усту’пали / до ‘бат’ко по’йе... / у ‘погреб по’шоў із_ маткойу / а та ‘кіийе дв’і ‘д’іеўк’і // о-оі ‘Боже / до ĭ неж’іив’іийе по’к’іидали / у // наш’і / у’гу // це ж рос’казували ў’же ж та’к’е тут йе / а ‘Боже» (ГЧЗ, с. 348).

Важливо, що для українців, які воювали у складі Червоної армії, пам’ять про перемогу у війні стала ще одним підтвердженням масштабу трагедії: війна не мала «переможців» у людському сенсі – вона залишала по собі руїни та біль. Одним із символів руйнівної сили війни стала Варшава: «… йа Вар’шаву ўс’у переї’шоў с_па’чатку до к’ін’ц’а / ну там / не бу’ло йа не ‘бачиў і од’но ‘дома ‘ц’ело /са’ма бу’ла ру’йіна / од’нийе ру’йіни // ту’ди ку’дойу йа ‘може диїшоу ‘може там де_ĭ зали’шиўс’а то / ну украї с’лучайі сто’йат’ та’ки’йе без ‘в’ікон без н’і’чого там ‘ето а то ўсе / ў ру’йіни бу’ло / во’на бу’ла / ст’рашно роз’би’та йа не з’найу йак йі’йі отст’ройіт / ну_ĭ ‘К’іийеў же буў ве’ликиї он т’рохи не так а / шо уже Вар’шава» (ГЧЗ, с. 271).

Також у ДТ зафіксовано розповіді про інший етап перемоги – масове привласнення трофеїв. Радянська пропаганда подавала це як «законну відплату» за страждання, завдані нацистами. Солдати вивозили зруйновані заводи, обладнання: «… там йес’т’ такиї город Б˙ілосток // ми його освобождалие / йес’т’ такиї город’ішка Команч’ік Волковиц’к // воно / бач’іете / кажниї соб˙і т’агне // Волковиц’к освободилие / а там завод’ішка / с’в˙іі завод у н’ого // ну / йак ми освободилие / наше нач’ал’ство хот’іло забрат’ туда // преигналие / де т’іл’ки набралие машин / три д’н’а ми грузилие т’і машини / перивозили тої завод // тої хаз’айін там ĭ плакаў / ĭ ругаўс’а / ĭ шо т’іл’ки це мойе / це пропало / н’е / ĭ шч’е забралие там / ну тої / а завод забралие» (УСГ, с. 136).

У спогадах трапляються згадки про те, як у розгромлених німецьких містах кожен намагався взяти собі «пам’ять про війну». Для когось це було виправдано роками злиднів і нестачі, для когось – нагода помститися. Та водночас для мовця з Київщини, який дійшов до Німеччини і був свідком наруги та грабунків, цей процес спричиняв внутрішнє моральне напруження: «… ‘арм’ійа перетво’рилас’ на парт’і’заншчину ўсе це посн’і’мали / при’каз С’тал’іна / н’і’чого / не уби’ват’ п ‘л ’ен:ого ĭ одно’го // ну / і за

та’к’ійе ‘вешч’і там вен’е’рическ’ійе шо с’лучаї хто / забо’л’ейет / н’е гра’бували / но шо глу’мили вот у чом ‘д’ело / пон’і’майете ма’шинку бу’вайе / ш’веїну / іс чет’вертого ета’жа ‘пустит до’долу / шкаф сто’йіт’ вот» (ГЧЗ, с. 272).

Пам’ять про закінчення війни – момент радості й гіркоти водночас. Варшава, що лежала в руїнах, і інші міста, які розграбовували переможці, стали символами подвійності післявоєнного світу.

Історична пам’ять рідко буває одностайною. Те, що для одних є символом мужності та самопожертви, для інших може постати як загроза чи навіть «злочин». Найяскравіше цей контраст виявляється у ставленні до УПА. На Заході саме повстанці були «своїми», тоді як у радянському офіційному дискурсі вони були тавровані як «бандити», «зрадники» та «вороги народу».

Як уже зазначалося, у селах Галичини, Волині УПА сприймали як «народну армію»: «… До нас приходи́ли, я пам’ята́ю, на́ші хло́пці. В нас не каза́ли тоді́ “банде́рівці”, я не чув. “Хло́пці”, перева́жно, каза́ли а́бо “на́ші”. “На́ші” бу́ли, “на́ші” бу́ли. Я був мале́нький, я не ду́же знав, шо УПА, а як вони́ приходи́ли я любив. Да́ли мені́ можли́вість збро́єю ба́витися, дава́ли в ру́кі, пока́зували, на коліна́х я сиді́в. Ну, хтось з них був на охоро́ні там, а хтось у ха́ті там, вече́ряли. Ті́лькі в нічну́ по́ру, вдень нє» (ББ, с. 81). Для більшості селян і містян повстанці були не абстрактною військовою силою, а «своїми людьми», адже приходили у села не як чужі військові, а як односельці. Тому боротьба УПА стала наче б продовженням традицій громади, її колективної волі до свободи: «… а шче роус|кажу тоу|б’і за бандеи|роўц″іў// то |була наї|л′іпша |молод′т′/ бо воу|ни ўс″і воуйу|вали за Укра|йіну/ |мойі |ц″оц″і чоулоу|в’ік Кос″т′/ в’ін буў с|таршим/ та_ї неи рас в’ін приехоу|диў/ а ті моуска|л′і напа|дали/ бо шу|кали за ним// йід|ногоу |разу йак|рас |переит |Паскоў |тато нароу|биў коўба|с″іў і |мама пеиреи|дала ў крие|йіўку/ де Кос″т′ пеиреи|ховуваўс″і/ пеиреи|дала ту|да коўба|с″іў/ а ту крие|йіўку |було |видано// йак|рас на проув’ід|ну ни|д′іл′у/ коу|ли ў |церкв’і в’ітпраў|йелоус″і/ моус|кал′і оупсту|пили крие|йіўку і ка|зали йім ўс″ім з|датиес″і/ но н′іх|то неи з|даўс″і// воу|ни ўс″і поуроузрие|валис″і гра|натами// м’іжш |ними |була шче оуд|на |д′іўчиена/ Стеи|фан′ійа/ і так йіх ўс″іх поувиет′і|гали/ йіх поу|тому |череис |нашеи сеи|ло |везли на |воз″і/ лие|ше |чорна ко|са звие|сала з |воза» (УГПЗН-2, с. 92).

Пам’ять про УПА була також пам’яттю про великі жертви. Кожне село мало своїх загиблих повстанців або тих, хто постраждав за участь у підпіллі: «… йа |була три |рази ареиш|тована// меи|не |були з|били на |чорне |йапко/ йа хоу|дила |рачк’ие/ йа |нин′і поу с″|в’іт′і неи|годна хоу|дити// ў |менеи моуска|л′і здоу|роўл′і в’ідоб|рали … приїш|ли рас заб|рали нас/ меи|не і сеист|ру моу|йу/ заг|нали доу к|с″ондзовоуйі реизие|денциійі/ ў пиў|ниц″у/ і нас так там т|лумили/ йак са|ми х|т′іли// моуска|л′і ска|кали поу с|ходах/ крие|ч’ели і с″п’і|вали/ |жиби неи |було |чути |нашоуго к|рику … коу|ли в’ін при|йіхаоў/ ка|заоў/ ва|ж’еітеи/ |д′іти/ а|би ви неи з|радили с|войі Укра|йіни/ боу нам |колоу моуска|л′іў неи |будеи с″і |в’ічно |жило/ т|реба/ а|би ми |мали своу|йу деир|жаву» (УГПЗН-2, с. 112). Однак пам’ятування не є й однобоким, мовці згадували, що повстанці також і жорстокі до тих, кого вважали зрадниками, хто міг зашкодити руху: «… а цеї_|во |М’іс′к’іў |тато/ йа з|найу/ шос′ йі|му на |голоуву наїш|ло/ жи во|на с′і з|найе с |тими стрибп|ками/ нагоувоу|риў тим парти|занам// тої приїш|ли |веч’ір/ ну і йі|йі заб|рали/ |була ў коу|жус′і/ ў коужуш|ку так’ім_|во/ / приїш|ли заб|рали до Ла|н′іў/ ну і там йі|йі замоурду|вали» (УГПЗН-2, с. 106).

Трагічний вимір пам’яті підсилювався радянською репресивною політикою – сім’ї повстанців зазнавали переслідувань, виселення, таврування як «ворогів народу», самих їх жорстоко катували або глумились і після смерті: «… Зна́ю, шо двоюрі́дний брат, Ста́сьо той, шо йго забили, лежа́в там. Ви зна́єте, шо їх там виставля́ли, як на база́р іти́, КГБ чи МГБ назива́лося. Якшо́ іти́ з на́шого бо́ку, як ті́лькі пройшо́в міст, то на пра́вому бо́ці Су́кіля, вліво відра́зу йде мале́нька доріжка і там база́р. Мо́жна й по схо́дках іти́, а мо́жна да́льше і по доро́зі. І той буди́нок, шо був тут на ро́зі, там тоді́ бу́ло КГБ, НКВД. І коли́ вбива́ли люде́й, то привози́ли (там бу́ли такі́ в них, не стайні́, а такє́ напіврозва́лене), і вони́ ті тру́пи викладáли там, так шоби́ лю́ди огляда́ли. Їм тре́ба бу́ло, ціка́во, мо́же хтось пізна́є, хто то є. Їм же не про́сто тре́ба бу́ло за́бити, а ціка́во хто то, підпі́лля, там які зв’язкє́, хто з кєм. Мені́ на́віть розка́зували, шо та́то не призна́вся, бо пізна́в сво́го си́на, і тако́ж бу́ла така́ ситуа́ція, а ма́ма зра́зу розчу́лилася. Ну, та ма́ма є ма́ма» (ББ, с. 81).

Натомість радянська пропаганда будувала цілеспрямовану кампанію дискредитації УПА. У пресі, офіційних документах, шкільних підручниках повстанців зображували як «націоналістів-зрад-

ників», які «служили німцям» і «тероризували мирне населення». Таким чином, радянська держава прагнула зруйнувати саму соціальну базу підтримки повстанців. Однак у свідченнях очевидців і самих повстанців йдеться про зворотне: «… То брешут, шо бандерівці шос там забирали в людий. Ніхто не смів нічо взьити, але люди сами, шо могли, давали тий помагали. У нас були болгари в сотни, що робили шевцьима, а в мене черевикі подерлисі. Мене в село післали. А мені швец один каже, йди принеси тютюну. Я пішов до одної хати, там баптисти. А цей каже, шо там тютюн є в торбі. Я пішов, а ври не хотіли давати. Я лишив їм на столі сімдисьить пйить рублів, то ше йкіс тогди гроші польські ходили. А ці курили тий мене продали. Рано на провірці питают, хто приніс тютюн. Я кажу, шо я. Відразу туди післали двох хлопців, роєвого і ше вдного. Ну, у виділи гроші на столі. Якби я був гроші не лишив, то був би дістав з десіть патиків» (Лесюк, 2008, с. 257).

Водночас у темі пам'яті про УПА як пам'яті про «свого» засвідчуємо пам'ять про зрадника – сексота (рос. секретный сотрудник) – людей, які з певних причин погоджувалися співпрацювати з НКВС, МДБ чи КДБ. Їхнім завданням було інформувати владу про діяльність підпілля ОУН–УПА, настрої населення, випадки «націоналістичної пропаганди» тощо. А також про стрибків (рос. истребительные батальоны) – учасників місцевих допоміжних збройних загонів, створених радянською владою для боротьби з українським підпіллям.

У народній пам'яті такі особи викликали особливу зневагу: «… Тий чекали-смо кождий день, шо нас прийдут забирати. Мама бере нас, як куріт, уже нас четверо, тий ховаїмосі, ходимо дес по сусідах. Брали з собов мішок з сухарьима тий ішли з дому. Але від них сі не сховаїш... Ікос ми прийшли до баби Долішньичкі, а нам кажут, шо вже їдут. Мама сховаласі до стайні, а дітий відправили до Лесючкі. Я хотіла такі піти, але Сорич, стрибок мишинський, мене зловив і каже Николушці (Николай Картавцев), шо це того Павла мала. Николушка мене зловив, розщіпаї пасок і каже, шо я тебе зараз повішу, як не скажеш, де мама. А тут якраз ведут маму з малим. Сказали нам збиратисі» (Лесюк, 2008, с. 208). Емоційна пам'ять про тих, хто супроводжував каральні рейди, залишається однією з найбільш болісних: «… ту|ди ўже приїш|ли |руск'і/ ўже ў л'у|диї забие|рали ху|добу/ м|н'есо деир|жав'і зда|вати/ хто здаў ку|рову/ йа|к'их три/ ш|тири ну|мери при|писували ду |тейі ку|рови/ і |мачеха

|тожи// приї|шоў йе|дин/ та|к'иеї с |тогу сеи|ла/ жи в'ін ку|рову здаў// в'ін ру|биў ўже стр'іб|ком/ хоу|диў стр'іб|ком і |кажеи г|рош'і |дати/ а |мачеха |кажеи/ ш'е ни |майу/ а в'ін |кажеи/ йак ни дас"/ тоу йа т'а заст|р'іл'у» (УГПЗН-2, с. 66). Завдяки цьому радянська влада створювала атмосферу тотального контролю: підпілля мало втрачати опору серед населення, а селяни мали жити в постійному страху.

Наявність сексотів руйнувала довіру всередині громади. Люди починали боятися навіть родичів і сусідів, адже будь-яке необережне слово могло стати приводом для арешту. Існувала реальна небезпека, що інформатором може виявитися вчитель, священник (ББ., с. 84). Однак мовці розповідають і про протилежні випадки – той, хто мав працювати на радянську владу, тримав зв'язок із підпіллям: «… Там в селі́ в них був такі́й кова́ль, Бігу́н, то його́ радя́нська вла́да поста́вила голово́ю сільра́ди, а́ле він трима́в зв'язо́к з підпі́ллям. І та́това по́дружка з дитя́чих літ, то вона́ бу́ла теж у підпі́ллі, а́ле щоби́ ма́ти інформа́цію, вступи́ла в комсомо́л і працюва́ла при сільра́ді, і відпові́дно вона́ володі́ла інформа́цією і передава́ла її́ до повста́нців. І по́тім, ну, ви́дно, то бу́ло ви́крито, їх обидво́х живце́м спали́ли в тій сільра́ді, то́го Макси́ма Бігуна́. До 46-го ро́ку, коли́ ще бу́ла це́рква не ліквідо́вана, то він хова́вся в свяще́нника ще якийсь час, а по́тім вже ста́ло скла́дно. Свяще́нник, що́би уни́кнути ви́возу в Сибі́р, про́сто ви́їхав з села́. Він вже не працюва́в, то був Івене́ць, його прі́звище, здає́ться, Петро́ Івене́ць» (ББ, с. 161). У пам'яті західних українців сексоти та стрибки залишилися символом зради. Їх вважали «своїми, що продалися ворогу». Це відрізняло їх від радянських службовців чи офіцерів НКВС, які були «чужими» за визначенням.

У спогадах мовців також зафіксовано свідчення про переодягнених НКВС, що було формою і безпосередньої боротьби з УПА, і психологічної війни, спрямованої на руйнування довіри між українським підпіллям та місцевим населенням: «… Оден хлопец з Стопчатова Добровоцькій, він ішов і найшов на цих перёбраних москалів, шо були, ходили такі... Уни сі представили, шо вни є ніби українці, ніби партизани, шо хотєт на зв'язок. Ну і цей приходит на зв'язок. То у нас був у Левадинських зв'язок. А ми були в цей день, це було на Покрову. Був там цей станичний Новак Михайло, і був цей Іван Заколесників, і був брат Ілько. Тета пустила їх, а вни такі приходіт, такі здорові, морди в мазепинках, з тризубами. Наші лиш провідники мали таку шикарну одежу Але перед тим наш станич-

ний сказав нам, шо якшо нема кличкі, пароль, то не признавайтесі, аби то хто був. А вни прийшли, і такі до хати, тий "Слава Україні". Я встала тий видко, шо мені так Бог дав, шо я сі здогадала» (Лесюк, 2008, с. 245).

Важливо, що пам'ять про війну і діяльність українського підпілля – частина ширшого наративу діалектоносіїв про сутність росіян і російської держави: «… коли́ маскалі́ уви́діли, шо вни ту́тка не даду́т ра́ди з партиза́нков, вни пішли́ на хе́тріст. Вни сказа́ли: "Ми вас перепуска́ємо че́рез го́ри за грани́цю, іді́т". То брехня́ бу́ла, са́ма настоя́ща брехня́. І той "Во́рон" ка́же до ву́йка: "Іва́не, коро́че, ми йде́мо". То такє́ саме́, як сказа́ли в Іловайску, шо зро́блєт коридо́р, а хло́пців зачє́ли стрілє́ти. Ті самі́ ї́хні ме́тоди, такі́ кагебе́шні» (ББ, с. 82). Пам'ять про історичні події убезпечували – вчили правильно прогнозувати події; мовці апелювали до недавніх подій 2014 р., щоб реципієнт зміг краще зрозуміти минуле, і vice versa: «… отакє́ бу́ло. То млин. А шо ми могли́? Сво́ї сво́єх. А маска́ль кара́в, він знав як залі́зти, він міг заплати́ти, купи́ти, аби́ той здав, а́бо спровокува́ти, шо він ні́би здає́. І всьо, і приходи́ли, і вбива́ли нізашо́. Не дай Бог, аби́ тото́, бо то знов він сі пха́є. І знов я ди́влюсі, на Донба́сі так са́мо. Хто там шос зажє́лював за ти́ми солда́тами, шо бе́рут, прив'є́зуют, і йдут, і плю́ют ні́би на ньо́го: то за Украї́ну, за банде́рівців» (ББ, с. 87); «… Те́стьо мій розка́зував, шо вни сі хова́ли під Андро́никове, такє́ уро́чище. Андро́никове, то там звори́ такі́ є, і вни лєга́ли там у тоті́ звори́ і так сі хова́ли, як маскалі́ катю́шєма би́ли на кля́штор. Такі́ катю́ші, як тепе́р ти́ми гра́дами та́мка на Донба́сі на́ших хлопців б'ют тоти́ маскалі́ францува́ті. Ці́ле село́ сі хова́ли, бо як катю́ші би́ли, ужа́сний рев був. Та ти знаєш, катю́ші, о. То всьо тіка́ло» (ББ, с. 29). Таким чином, алюзії минулого і сучасного у ДТ – це, зокрема, вияв культурної пам'яті та інтерпретаційних практик (Portelli, 1991). Діалектоносії у своїх історіях не лише омовлюють те, «що сталося», а й пояснюють своє розуміння минулого.

Отже, війна для народу – це досвід загальнонаціональної травми, джерело сили та самоусвідомлення. Переживання очевидців стали основою колективної пам'яті, яка виконує стратегічну функцію – зберігає історичну тяглість, утверджує ідентичність і формує моральні цінності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Арк.Б: Аркушин, Г. (2012). *Голоси з Берестейщини (Тексти).* Луцьк.

Арк.ВП: Аркушин, Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся.* Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки.

Арк.П: Аркушин, Г. (2007). *Голоси з Підляшшя: тексти.* Луцьк: РРВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки.

Баров, В. *«Інтерв'ю з отаманом». Спогади отамана Струка, записані сотником Михайлом Обідним.* (2019). https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/12/18/156737/

ББ: Гнатишак, Ю. (2021). *Болехівські бувальщини. Діалектні тексти.* Львів.

БГ: Руснак, Н., Гуйванюк, Н., Бузинська, В. (уклад.). (2006). *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів.* Чернівці: Рута.

ВГХ: Коваленко, Н., Коваленко, Б. (упоряд.). (2019). *Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута».

ГЗП: Мартинова, Г. (упоряд.). (2012). *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів.* Черкаси: [б. в.].

ГІУ: Тищенко, Т. (ред.). (2008). *Говірки історичної Уманщини та суміжних земель.* Умань: РВЦ «Софія».

ГКиїв.: Мартинова, Г., Денисенко, З., Щербина, Т. (упоряд.). (2008). *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів.* Черкаси: [б. в.].

ГМаш.: Бідношия, Ю., Дика, Л. (уклад.). (2003). *Говірка села Машеве Чорнобильського району.* Київ: Довіра.

Голик, Р., Дидик-Меуш, Г. (відп. ред.). (2024). *Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни. Аналітична записка.* Львів.

ГЧерк.: Мартинова, Г., Щербина, Т., Таран, А. (упоряд.). (2013). *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів.* Черкаси: [б. в].

ГЧЗ: Гриценко, П. (упоряд.). (1996). *Говірки Чорнобильської зони: тексти.* Київ: Довіра.

Дубіцька, Т. (2019). Підходи до висвітлення Хотинського повстання 1919 р. у радянській та сучасній українській історіографії. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія, 2,* 55–63.

Козловський, М. (2006). *Українське відродження на Берестейщині у 80–90-х роках XX століття.* Слов'янськ.

Лесюк, М. (2008). *Мовний світ сучасного галицького села.* Івано-Франківськ: Нова Зоря.

Лисенко, О. (відп. ред.). (2010–2011). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.:* історичні нариси: у 2 кн. Київ: Наукова думка.

Романина, І. Р. (2015). *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чудо у наддністрянському говорі* [дис. ... канд. філол.

наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Репозитарій. https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_romanyna.pdf

Староб.: Глуховцева, К. (упоряд.). (2000). *Старобільщина. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій.* Луганськ: Шлях.

УГПЗН-1: Глібчук, Н. (упоряд.). (2000). *Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів.* Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка.

УГПЗН-2: Глібчук, Н. (упоряд.). (2005). *Українські говірки південно-західного наріччя: тексти.* Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка.

УГР: Павлюк, М., Робчук, І. (уклад.). (2003). *Українські говори Румунії. Діялектні тексти.* Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто.

УГСС: Лешка, О., Шішкова, Р., Мушинка, М. (упоряд.). (1998). *Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки східної Словаччини.* Нью-Йорк; Прага; Київ: Euroslavica.

УЗГ: Миголинець, О., Пискач, О. (упоряд.). (2004). *Українські закарпатські говірки: тексти.* Ужгород: Ліра.

УІНП: *1941 – створення загороджувальних загонів.* https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/veresen/12/1941-stvorennya-zagorodzhuvalnyh-zagoniv

УСГ: Глуховцева, К., Лєснова, В., Ніколаєнко, О. (упоряд.). (2011). *Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти.* Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка».

Хобзей, Н. (2011). У просторах воєнного часу. Про першу світову війну в записах для «Атласу української мови». В Я. Ісаєвич (відп. ред.), *Українська мова в Галичині: історичний вимір.* Львів, 267–310.

Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis.* München: Beck.

Assmann, A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization.* Cambridge: Cambridge University Press.

Connerton, P. (1989). *How Societies Remember.* Cambridge: Cambridge University Press.

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory.* Chicago: University of Chicago Press.

Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations, 26,* 7–25.

Portelli, A. (1991). *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. SUNY Press.

Thompson, P. (1978). *The Voice of the Past: Oral History.* Oxford: Oxford University Press.

Ірина РОМАНИНА